

СЪВРЕМЕННИТЕ ЕТИЧЕСКИ КАЗУСИ И ТЯХНАТА ВРЪЗКА С МОРАЛНИТЕ ДИЛЕМИ НА Л. КОЛБЕРГ

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

ema_marinova@abv.bg

CONTEMPORARY ETHICS CASES AND THEIR RELATION TO THE KOHLEBERG'S MORAL DILEMMAS

EMILIYA V. MARINOVA

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

Abstract

The paper is dedicated to a pretty precise theme in spite of the fact that the same theme is relatively little analyzed. My concern, indeed, relates to the influence of the impartial ethical studies upon the contemporary practice of the use of moral dilemmas as tools in the field of educational researches. The task of my paper is characterized by my own interests that I take in the spheres of bioethics, business ethics, and medical ethics in the domain of development studies.

Keywords: moral dilemmas, ethics cases

*В памет на 90-години от рождението на
Лоурънс Колберг (25.10.1927)*

Моралната дилема в своя рафиниран вид съдържа ситуация на *избор, при който няма правилно (задоволително, еднозначно) решение*. Ако трябва да избираш между дете и внук – каквото да решиш, късаш жива плът от сърцето си. При моралната дилема „субектът е длъжен да изпълнява всяко от две (или повече) действия; субектът може да изпълни всяко от действията; но субектът не може да направи и двете (или всички) действия. По този начин субектът изглежда осъден на морален провал; независимо от това, което прави, той ще направи нещо нередно (или няма да направи нещо, което трябва да направи).“ [McConnell, 2014]

Моралните дилеми разиграват сблъсъка на морални норми в реални практически ситуации. Те са свързани с изборите, които са важна част от моралната реалност и са спътници на човека в жизнения му път. Когато алтернативните решения на моралния избор са морално равностойни, моралната дилема е *същинска*. Обосноваването на такава равностойност, както и възможността за намиране на равностойни избори стъпват върху логически аргументи и философска аргументация. Дискусията за същността на моралните дилеми, тяхната логическа структура, описание, видове, съдържателен анализ, основни проблеми и др. може да се проследи в специализираната философска и етическа литература. Като се тръгва от примерите на Платон и Жан-Пол Сартр се интерпретира основателността на моралните дилеми. Оспорва се позицията на И. Кант, Дж. Ст. Мил и У. Д. Рос за съвместимостта на добрата етическа теория и моралната дилема. [Платон. 1975 ; Жан-Пол Сартр. 1994; Mill, J. S. 1979/1861; Ross, W. D. 1930.] Проследява се емоционалната следа в съвременния дебат [Greenspan, P. 1985.]

Нов, различен прочит темата получава във връзка с развитието на приложната етика. Моралните дилеми са в основата на етическите казуси, които, от своя страна, имат значимо място в биоетиката, бизнес етиката, медицинската етика, етиката на вземане на решения и др. От една страна те са *основно средство в регулацията* на моралния избор, а от друга – *важен метод на обучение*.

Етическите казуси и казуистиката се осмислят от водещи изследователи в приложната етика, които не просто променят мисленето за етиката и етическото, но и вдъхват нов живот в тях. [Bedau, H.A. 1992; Jonsen, A.R. 1982; Jonsen, A.R., St Toulmin. 1988; Toulmin, St., 1982.] В българската книжнина темата също е застъпена. Читателят може да се запознае с етически разрез на конкретни морални дилеми – на ценността на човешкия живот (морални дилеми от типа „човешки живот – полза“ и „човешки живот – човешки живот“) в раните публикации по приложна етика. [Проданов, В. 1986: 57 – 65]. Моралните дилеми са представени също в контекста на биоетичните решения и на етиката в света на биотехнологиите. Като систематизира и осмисля основни източници по темата, Станка Христова проследява навлизането на каузалния подход в биоетиката, анализира достойнствата и рисковете на казуистиката и казуистичния модел на вземане на биоетични решения. [Христова, Ст. 2009: 63 – 65; Христова, Ст. 2014]

Академичната дискусия за моралните дилеми и тяхното място на възпитател в етическата експертна дейност се открива в рамките на етическата делова игра на Втората национална школа по етика през 1989 в гр. Варна. [Бакштановски, Вл. 1989.] Значима част от българските публикации е свързана с обучението по бизнес етика, биоетика и медицинска етика [Сотирова, Д. 2002: 35 – 37; Драмалиева, В. 2015; Александрова-Янкуловска, С. 2014; Кънева, В. (Съст.) 2011. и др.] и има изразен педагогически характер. Тук се представя, мотивира и демонстрира приложението на етическите казуси в процеса на етическото обучение, систематизира се натрупания педагогически опит.

Двете насоки на прилагане на етическите казуси са свързани с *два различни аспекта* на социалната практика и съответно акцентират върху моралната дилема като *средство за етическа регулация*, от една страна, и *за етическо обучение*, от друга. Исторически те се развиват неравномерно, като може да се проследи как всяка от тях се влияе от напредъка в другата. Въпреки и тясно обвързани и взаимно зависими, те запазват относителна самостоятелност, която се изразява както в предпочитанията на изследователските търсения, така и във влиянията, които други области на научното познание оказват върху тях.

Взаимното преливане на нормативната и обучителната реализация на моралните дилеми е в духа на съвременните тенденции на навлизане на етическите цели и средства в социалната практика, което е дефинирано най-ясно в етиката на развитието. [Goulet, D. 1976; Gasper, D. 2006. и др.] Устойчивото развитие на обществото изисква етическа експертност, което, от своя страна, е заявка за нов тласък в специализираното етическо обучение. В същото време обучението чрез етически казуси е повлияно от постиженията на обективните изследвания на морала и по-специално, от методиката и изводите на Л. Колберг. Тази, втората препратка, е по-отдалечена – и времево, и съдържателно, но е необходима във връзка с формулирането на целите и средствата на съвременното етическо обучение и тяхната обосновка.

В своето изложение ще тръгна от моралните дилеми като средство за изследване и за развитие на морала, което е типично за психологията на морала, за да стигна до влиянието им в съвременното обучение по приложна етика.

Моралната дилема като средство за изучаване и за развитие на морала

Етическите казуси в съвременното приложно-етическото изследване имат връзка с моралните дилеми на Л. Колберг, които пък, от своя страна, доразвиват историите и клиничната беседа, използвани от Жан Пиаже за изучаване на развитието на моралното съждение на детето. Годишите, когато тези два колоса на обективното изследване на морала утвърждават своите системи все повече се отдалечават във времето, но въпреки това огромен масив от съвременни проучвания продължават да използват техния инструментариум и принципи. Най-голямата част от изследванията са посветени на развитието на моралното мислене. Но това е разговор, свързан с основните тенденции и постижения на психологията на морала. Ще посоча някои проблематични полета извън споменатата, които също са тясно свързани с използването на историите на Жан Пиаже и дилемите на Л. Колберг. Те се прилагат успешно при диагностика и лечение на пациенти, преживяли мозъчна травма или интервенция. Те също така са успешен инструмент за диагностика на морални девиации. [Pizarro, D.2011.] Утвърждават се и като предпочитано средство в полето на невротиката и процеса на вземане на решения, едно съвременно направление, интересът към което се разраства лавинообразно. [Barlrets, D.M., Christensen J.F., A.Gomila. 2012.]

Историите на Жан Пиаже, с които, както знаем, се изучава развитието на детското морално съждение, очевидно не са морални дилеми, но те притежават поне две достойнства, които ги правят изключително важни в контекста на разглежданата тема. От една страна те използват моралния избор като инструмент, като провокират детето да формулира морално съждение, давайки сравнителна морална оценка (лошо – по-лошо; справедливо – по-справедливо; несправедливо – по-несправедливо; лоша постъпка – лош човек). От друга страна в методиката на Жан Пиаже се обосновава разслояването на моралната мисъл, което е едно изключително досещане. Изследват се съжденията за постъпката и личността, които се развиват с различни темпове и по свои закони, както в мисленето за себе си, така и в мисленето за трето лице. По-късно, в моралните дилеми на Л. Колберг, тази идея се разгръща и доразвива в теоретичните, практическите и реалните морални дилеми.

Ако се обърнем към първоизточника виждаме, че когато моралният избор се използва като средство, той е олекотен и е облечен в подходяща форма, за да може да е

достъпен за реципиента. При Жан Пиаже ясно се вижда адаптирането на разказа към обследването лице.

Постановката се променя според изследователската задача. Когато тя е да се изучи явлението морален реализъм в детското мислене, изборът се провокира от двойки малки истории, в които се съпоставят простъпките (пакост, лъжа или кражба) на две деца. Едното неволно прави беля с големи материални последствия, а другото с умисъл прави пакост, но последствията са незначителни.

За да се изучи самооценката на детето (постъпка и личност), историите се прекрояват и разказват като свидетелски разкази за простъпката на реципиента. Отговорите се сравняват с разкази-близнаци, в които действащото лице е непознато дете.

Серия от истории са пригодени за изследването на колективната отговорност. Детето трябва да определи справедливостта на наказанието в различни ситуации, в които един е виновен (един е невинен), но всички са наказани. Историята се усложнява с внасянето на елемента на неволното и нарочното прегрешение, за да се проследи отново моралния реализъм.

Подобна конструкция се използва при изучаването на ретрибутивната и изкупителната справедливост. Реципиентът е изправен пред необходимостта да определи най-справедливото от три възможни наказания, с които героят на серия от разкази трябва да бъде наказан заради своята простъпка (пакост, лъжа и кражба), която той е извършил неволно или нарочно. В сериите, в които се изучава ефективността на изкупителната санкция, иманентната справедливост, равенството и авторитета моралната дилема е представена доста аморфно.

Моралната дилема като инструмент за изучаване на моралното съждение получава своето развитие при Л. Колберг, при когото моралният избор не е само загатнат, а е релефно очертан. Това е свързано с изследователските задачи, а и с премахването на възрастовата бариера – обследваните лица вече не са само деца. Моралната дилема е ясно формулирана и се превръща в знакова за цялата школа. Дилемата на Хайнц, дилемата на грижата и дилемата на наркотика са добре познати на читателя и често се посочват като христоматийни примери. Те се използват като

средство за психологическо градиране на моралното съждение (известните шест стадии), но и, което е по-съществено, и като инструмент за неговото развитие.

Крачката, която Л. Колберг прави по посока на използването на моралната дилема за морално формиране е много важна, защото е свързана с избистрянето на педагогическата задача. Поради високите си педагогически очаквания, той влага много усилия в разработването на скрития потенциал на моралната дилема. Като стъпва върху идеята на Ж. Пиаже за различията в развитието на теоретичните и афективните морални съждения, изследователят разработва системата на теоретичните и практическите морални дилеми и изучава техният педагогически потенциал. Тази система е свързана с добре отработена педагогическа практика, чийто дом става училището.

При теоретичните (хипотетични) морални дилеми индивидът или групата се въвличат в етическа дискусия във връзка с житейска история, в която има ясно формулирани сблъсък на интереси и морален конфликт. Целта е да се разсъждава за моралната ситуация и за моралния проблем, да се стимулира реверсивността на мисловните операции и да се развие "принципното" морално съждение. Предполага се, че дискусията между връстниците може да доведе до по-висок морален стадий в индивидуалното развитие. [Blatt, M., Kohlberg, L. 1975, 4.] Според друга версия [Colby, A., Kohlberg, L. 1966.] систематичното обсъждане на хипотетични морални проблемни ситуации, независимо от това дали при тях се защитават високи образци на морално мислене, има благоприятно морално въздействие върху личността.

Практическите морални дилеми се разработват от колектив с участието на Л. Колберг. [Higgins, A., Power, K., Kohlberg, L. 1984.] Целта е да се проследи влиянието на социалните нагласи и груповите норми върху развитието на практическото морално мислене у индивида. Дискусията се провежда отново в хипотетична конфликтна ситуация, но отделният индивид решава моралните дилеми от позицията на мним участник в конфликта. В резултат на това моралното съждение се актуализира на две нива – теоретично и афективно.

Методиката на изследването е близка до дискусиите в клас върху хипотетични морални дилеми. Класическата дилема изучава съдението на справедливостта и се

гради върху конфликта между правата на две личности или на две социални норми. С нея се изучава деонтологичното (прескриптивно) морално съждение.

Практическите морални дилеми са преработен вариант на класическите. Отново реципиентът хипотетично се поставя в разглежданата конфликтна ситуация, където трябва да направи своя морален избор. Дискусията се води около дължимото и желаното решение на моралния конфликт.

Така наред с деонтологичното теоретично морално съждение (Какво ще направи Хайнц?) може да се проследи и афективното деонтологично или прескриптивно морално съждение (Какво трябва да направиш ти?) и афективното дескриптивно морално съждение (Какво ще направиш ти?).

Теоретичното морално мислене е представено чрез развитието на деонтологичното или прескриптивно морално съждение. При изучаването на практическото мислене се акцентира върху дескриптивното съждение на отговорността.

Именно *дескриптивното* морално съждение, наречено още *съждение на отговорността* е обект на особен изследователски интерес. Предполага се че неговото развитие е "*посредник*" между деонтологичното морално съждение и реалното поведение на индивида. В потвърждение на тази хипотеза се посочва, че съждението за отговорността е "винаги по-слабо" от деонтологичното морално съждение. Това означава, че "*съждението за отговорността се развива след деонтологичното съждение*".[Higgins, A., Power, Kl., Kohlberg, L. 1984:92.] Актуализирането на моралното съждение за справедливостта в сферата на афективната морална мисъл е важна крачка към реализирането на моралните принципи в поведението.

Основната разлика между класическото и демократичното училище е в *честотата на използването на съжденията на отговорността*. Демократичният стил на общуване стимулира развитието на колективните норми и афективното морално мислене на индивида. Вторият основен извод на изследването е, че *моралната атмосфера на социалната общност има своето пряко отражение* именно върху съждението за отговорността и следователно върху развитието на афективната морална мисъл.

Новото и същественото в практическите морални дилеми е, че се търсят социалните механизми на въздействие върху морала на индивида. Счита се, че социалните нагласи на общността влияят върху афективното морално мислене, тъй като именно в социалната общност индивидът се сблъсква с реалните морални конфликти. Предполага се, че демократизирането на социалните отношения би трябвало да стимулира реализацията на морално поведение посредством развитието на *дескриптивното* морално мислене и на *моралното съждение за отговорността*.

Дискусиите в клас върху хипотетичните морални дилеми се оценяват от предложилите ги автори като педагогически неефективни. Под съмнение е и ефективността на дискусиите върху практическите морални дилеми.

Когато няма реална житейска необходимост да се действа, когато няма реален сблъсък на интересите, дескриптивното съждение е повлияно от прескриптивното, т.е. формулирайки своето виждане "какво ще направи" индивидът има пред вид "какво *трябва да направи*" или "какво *се очаква* от него да направи в тази ситуация".

Видимо Л. Колберг се стреми да избегне тази излишна условност, за да доближи още по-вече съдението до реалното решение, като вмества индивида в *реален морален конфликт*. С "подхода на справедливата общност" се търсят други, по резултатни методи на социална стимулация на моралното мислене и поведение.

Ситуациите и конфликтите в този случай са реални, житейски, но социалният контекст е в значителна степен "игрови". Тази методика има привкуса на "социална когнитивна игра" в рамките на реалните социални отношения. [Вж. Маринова, Е. 1998]

Реалният морален конфликт предполага дискусия върху реален морален проблем, възникнал в реалния живот. Същественото при тази опция е, че изследователят стимулира развитие на социалните отношения и стила на общуване в ученическия колектив, т.е. използва се друг, социален лост за въздействие върху моралното съждение и моралното развитие като цяло.

Казусът като етическо средство за морална регулация

В тази насока са основните изследвания в съвременната приложна етика – не само количествено, но и като относителна тежест в съвременното етическо знание. Като се преосмислят социалните ангажименти на биоетиката, се променя разбирането

за приложност на етическото изследване и за социалност на етическото мислене. [Toulmin, St. 1982.] Произходът, регулативните опции, границите, предимствата и грешките на казуистиката и казуистичния модел на вземане на решения са предмет на специален анализ. Значимо място се отделя на етическите казуси във функционирането и за развитието на моралното мислене.

Чрез етическите казуси моралните дилеми са навлезли устойчиво в биоетиката, бизнесетиката, медицинската етика и във всяка друга приложна етика, във всяко приложноетическо изследване, независимо от неговата близост до социалната практика. Превърнали са се в *знакови* за приложно-етическото мислене, нещо повече – приложно-етическото мислене е немислимо без казуистиката.

В етическите казуси се отразяват основните параметри на приложноетическото изследване, с характерната за него фрагментираност на моралното пространство, с индивидуализацията на морала и с тенденцията за скъсяване на дистанцията между научното и практическото мислене. Казусът предлага етическо предизвикателство и разиграва драмата на моралния избор на сцената на конкретна ситуация и конкретен случай. Така чрез нагледността на каузалното мислене се разиграва моралният избор, с неговите принципи, приоритети, рискове и пр. *По отношение на моралните дилеми етическите казуси могат да се разглеждат като тяхна сциентизирана версия. Моралната дилема е тяхното ядро, но то е подсилено от допълнителни средства за морален избор.* Тези допълнителни средства са свързани с нормативността и с методологическата тежест на етическите казуси.

Най-общо разгръщането на казуистиката е свързано с промяната на статута и функциите на съвременната приложна етика и превръщането и във важен фактор за овладяване на рисковете на растежа. Това предполага използването на собствено етически средства в процеса на морална регулация. *Етическите казуси днес притежават достойнствата на етически инструмент за въздействие върху избора на решение* в резултат от своето развитие по посока на нормативността и нормативните функции. В експертната дейност и в социалната практика *те са нормативен инструмент за регулиране на моралния избор.* В този смисъл заемките от правото и други социални практики е логично. Етическите казуси претърпяват развитие под влияние на позитивния опит в дисциплини, *в които казусът е нормативен регулатор.*

Така например конкретен казус може да е причина за промяна на действащата в България законова уредба и на съдържащата се в нея регулация. [Ставру, Ст. 2015.] За разлика от своя пра-образ, съвременните етически казуси и казуистиката в приложната етика се намират по-близо не до обективните изследвания на морала, а до *медицината*, а и до *английското право на прецедента*. [Христова, Ст. 2009:63.]

Етическите казуси се превръщат в част от етическите средства за регулация в области, в които има повишено ниво на етически риск и неустойчива нормативна среда. В биоетиката, бизнес етиката, медицинската деонтология и др. етическите казуси участват в нормативната регулация, като придобиват значението на етически стандарт, който е препоръчително и желателно да се следва. Препоръчително, защото съдържа добре мотивирано и обосновано със средствата на теорията и изводите от практиката аргументи, а желателно, защото разтоварва бремето на отговорността от личния избор в ситуация на рисков избор. Използват се като препоръчителен („интерпретативен и практически“ [Христова, Ст. 2014:96.]) модел за решение на морални дилеми, като „норма за сравнение, еталон за аналогични и идентични случаи.“ [Христова, Ст. 2009:63] Този еталон е снабден и с „безкрайни, детайлни до скрупульозност анализи и интерпретации на самия казус, на неговите законодателни и морални решения, на аргументите и контрааргументите“. [Христова, Ст. 2009:63.] Така от една страна, изборът на решение не са само се съобразява със съществуващите модели, но и се привлича допълнителна информация, частично с научен характер, а от друга – реализира се реално навлизане на етическата теория в социалната практика. Разбира се възникват проблеми от практическо естество и те също са обект на изследователски интерес. Определят се етапите на реализация на казуистичния модел. [Miller, R. В. 1996.] Дискутират се неговите предимства в сравнение с останалите възможни модели [Христова, Ст. 2014:122 – 128.), както и неговите несъвършенства. [Jonsen, A. R., St. Toulmin. 1988.]

С натрупването на казуси се появява и необходимостта от тяхната систематизация. В биоетиката, в медицинската етика и в бизнес етиката не се пропуска възможността за формализиране на избора. В биоетиката действа тезаурус на етическите казуси, който се използва като наръчник в практиката, *справочник за действие в конкретни рискови ситуации*. Създаването на такива издания е тенденция,

която се наблюдава днес, особено в медицинските и в изследователските среди, и е отразено в специализираната и в справочната научна литература. [Bedau, H. A. 1992: 78 – 80; Христова, Ст. 2009:63; Beauchamp, T. L., J. F. Childress. 1989:259 – 260.] Изследват се и принципите, на които се основава казуистиката; средствата, с помощта на които се решават моралните казуси [Miller, R. B. 1996:5.]; етапите на решаване на етическите казуси; компонентите на казуистиката [Broudy, V. A. 1986, цит. по Христова, Ст. 2014:99.]

В литературата се изследва *използването на етическите казуси и на казуистиката като метод*. Това е един различен и много съществен за етическия казус прочит, при който неговите инструментални функции се интерпретират в нова, методологическа плоскост. Така например принципизмът и казуистиката са двата основни метода, на които разчита биоетиката. Те успешно се допълват, като си поделят биоетическото рисково пространство – „при оценка на рисковете, които всяка биотехнология поражда, се прилагат принципите на биоетиката; при оценка на конкретните рискове в конкретни ситуации се използва казуистичния метод.“ [Христова, Ст. 2009:55.] Казуистичният метод основателно се определя от някои автори като „индуктивен“.[Христова, Ст. 2014:96.]

Етическите казуси като средство за обучение

В етиката на развитието обучението е изведено като приоритет и се оценява като „меко“, но сигурно средство за въздействие върху устойчивия напредък на обществото. Основните промени, които следват от навлизането на етиката на развитието в българския социален живот са в тази насока. [ЕРБК. 2015:21 – 22.] Разглежданата тенденция има две страни. Едната е свързана с влиянието на приложната етика върху академичното обучение по етика. Другата диктува зависимостта на академичното обучение по етика от постиженията на съвременната приложна етика, които не могат да бъдат пренебрегнати или negliжирани.

Етическата казуистика като част от приложната етическа теория и практика също е обвързана със съвременното академично обучение по етика. Акцентът тук е върху етическите казуси като инструмент в обучението. Задава се и въпросът дали те са повлияни от дилемите на Л. Колберг.

Проблемът за етическите казуси е значим, тъй като те така са навлезли в методиката на обучение по бизнес етика, биоетика, медицинска деонтология и др., че без тях нито една академична програма не е възможна, те се вписват естествено в методиката на обучение по приложна етика, те са част от диалогичността на съвременните учебници, университетски семинари, конференции и пр. форми на обучение по етика. [Драмалиева, В. 2015; Сотирова, Д. 2002; Александрова-Янкуловска, С. 2014.]

Трябва да се прави *разлика между казуистиката в етическата практика и използването на етическите казуси в съвременното академично обучение по етика*. Това са две много различни опции на използване на моралните дилеми. Те имат различни функционални приоритети. За да се реализира обучението, етическите казуси не трябва да се възприемат от обучаемия като еталон, образец или модел за подражание, които той трябва да се усвои или имитира. Противното обезсмисля самата идея за етическо обучение. Нормативните функции на етическите казуси се прикриват, като се засилва ролята им на провокатор и стимулатор на моралната дискусия и на етическото осмисляне на конкретната конфликтна ситуация. С други думи акцентира се върху присъщата за този метод когнитивност, която се разгръща и засилва. Поради тази причина използването на етически казуси в обучението по етика силно е повлияно от изследванията на Ж. Пиаже и Л. Колберг.

Развитието на моралното мислене е важен когнитивен аспект на обучението по етика със средствата на етическите казуси. Способността за морално разсъждение, съдене и пр. в контекста на казуистиката се анализира от водещи специалисти в областта на съвременната приложна етика.[Христова, Ст. 2014:28 – 33.] Това е и широк вход за влияние на обективните изследвания на Жан Пиаже и Л. Колберг. Ако обучението по етика разчита на развитие на моралното мислене и на способността за морално разсъждение, то опитът, резултатите и методиката на когнитивната теория за морално развитие са незаобиколими. Това се вижда и в съвременните публикации по темата, които се основават (и като изводи, и като методика) на именитите изследователи.

При съвременното обучение чрез етически казуси *обучаемият се насочва към похвати, характерни за теоретичното мислене*. Разгръща се обемът и качеството на

етическите знания. При решаването на етическия казус обучаемият разполага с „помощна“ информация, която е етическа или има етически аспекти – знания за етическите принципи и подходи, за аргументите „за“ и „против“ на една или на друга етическа теория, за прецедентите, за рисковете и пр. Повишава се етическата компетентност на субекта. Също така обучаемият се научава да търси и да използва специализираните етически знания, да привлича в дискусиата и избора на решение етически аргументи, почерпани от теорията и социалната практика. Скъсява се дистанцията между теорията и етическия избор.

Съвременното обучение чрез етически казуси също така има отношение към *формирането на перспективно мислене*, което има важни последствия за формирането на *отговорно отношение към природата, човечеството, бъдещите поколения и пр.* Обучаемият натрупва знания по отношение на очакваните последствия на възможните морални избори. Проигравайки сюжета на моралния избор, субектът се информира за възможните резултати и за моралните последствия, до които той води за самия него и за околните. Тези последствия могат да са осезаеми, но могат и да настъпят след време, дори след поколения, което определя и допълнителната стойност на предварителното осмисляне. Тук може и трябва да се направи препратка към „създанието за отговорността“ на Л. Колберг и неговото значение за моралното формиране.

Могат да бъдат посочени още две важни насоки на влияние на обективните изследвания на морала. Едната е от теоретично естество и е свързана с формулирането на целите на етическото обучение. Дефинирането на възпитателни или обучителни приоритети може да бъде проследено в обучението чрез етически казуси. Очертават се три етапа, в които целите на етическото обучение се редуват. В началния етап, при възникването на идеята за етическо обучение чрез казуси (на етапа на академичния етически практикум) целите са възпитателни и са свързани с разбирането за моралното мислене като гарант на моралната реализация. В своя първоначален вид етическият казус въздейства върху моралното мислене и върху морала на вземащите експертни решения лица. Той напомня дилемите и методиката на Л. Колберг и определено е повлиян от тях. Той се разглежда като успешно средство за развитие на моралното познание и моралното мислене, а оттам – като инструмент за въздействие върху моралната компетентност и за морално формиране на личността. В приложно-

етическата инициатива „Самотлорски практикум“ (която е подходящ пример за академичния етап на приложната етика) се реализира „експертиза и консултиране на ситуации от нравствения живот и възпитателната дейност“ [Бакштановски, Вл. 1989:25] В нея има всички характеристики на теоретичните и практическите морални дилеми на Л. Колберг, разгърнати в условията на делова игра.

Етическото обучение, насочено към експертната практика, както и педагогическите разочарования от академичния етап, преориентират етическото обучение към когнитивни цели и укротяват очакванията за гарантирани личностни резултати. Това е вторият, когнитивен етап, който е актуален. Етическият казус, така, както е представен в съвременната приложна етика, е нещо различно от етическите казуси, които са познати от академичната етическа делова игра. [Маринова, Е. 2014.] Съвременното обучение чрез етически казуси подготвя експерти и етически компетентни професионалисти, като набляга върху знанията и уменията, а не върху личностното формиране на субекта. Това е основната промяна, която е свързана с акцентирането върху нормативността на етическите казуси.

Очертава се един трети, възможен етап, насочен към моралното формиране на етическите експерти и на вземащите етически решения лица, на основата на осъзнаването на значението на личния избор и личния морал на етическия експерт. Съвременните изследователи, убедени, че моралният избор е въпрос на личен морал, отново обръщат поглед към възпитателните цели. Тук изследванията на Пиаже и Колберг могат да са им от полза, доколкото в огромен масив от обективни изследвания показват ясно границите на педагогическото въздействие в морала.

При определяне на целите препратките към Л. Колберг и неговите педагогически успехи и неуспехи, свързани с моралните дилеми, са добър ориентир, поради задълбочеността и значимостта на реализираните изследвания по темата. Напомням, че моралните дилеми са средството, чрез което именитият изследовател разчита да постигне морален напредък и достига до изводи, които имат педагогическа стойност.

Такива са изводите, които показват, че *развитието на моралното съждение и на моралното мислене е необходимо, но недостатъчно условие за реализацията на морално поведение*. Също така значими са резултатите, които интерпретират

педагогическата ефективност на различните видове дилеми – теоретични, афективни (практически) и реални. Особено важно е при работата с етическите казуси в академичното обучение днес да се осмислят изводите на Л.Колберг, свързани с *отсъствието на педагогически и социални гаранции за реализацията на морално поведение*. Познавателният и формиращ потенциал на етическите казуси е тема, към която приложната етическа теория непрекъснато се връща и която е свързана с дискусията за това *дали моралният избор е предвидим*, тема, която превръща психологията на морала в етически значимо събитие.

Другата важна насока на влияние на обективните изследвания на морала е свързана с *конкретната методика и технология за обучение посредством казуси*. Постановката на обучителните задачи, работата с хипотетични, практически и реални дилеми, формулирането на конкретните задачи и пр. стъпват върху разработките и опита най-вече на Л. Колберг неговите последователи.

Заклучение

Използването на морални дилеми като инструмент (за изследване, формиране и обучение) е изключително успешно, поради това, че животът на моралния субект е безкрайна поредица от морални избори. „Човешката действителност, казва З.Бауман, е объркана и амбивалентна – а оттам моралните решения също са амбивалентни, за разлика от абстрактните морални принципи“. [Бауман, З. 2001: 50.] Моралните дилеми съставляват текстурата на нашия морален живот, „винаги ще се изправяме пред морални дилеми без недвусмислено добри решения (т.е. универсално одобрени, неоспорими решения) и ...никога няма да сме сигурни къде да ги намерим; нито дали е добре да бъдат намерени.“ [Бауман, З. 2001: 49.]

Като провокират морален избор в конкретна ситуация, моралните дилеми структурират индивидуалната морална история и я преразказват като поредица от истории на моралния избор. Изследователят (педагогът) *имитира реалния морален живот, симулирайки ситуации на морален избор, които изкуствено вмъква в естествения житейския ред от избори*. От успешността на имитацията и от правилния избор на изследователски (педагогически) цели зависи успехът на изследователския

(педагогическия) процес. Тази зависимост, от своя страна, повишава стойността на обективните изследвания на морала.

ЛИТЕРАТУРА

- Александрова-Янкуловска, С.** 2014. Обучението по биоетика в България. // *Етика и развитие: българският контекст*. В.Търново, „Фабер“, 425 – 449.
- Бауман, З.** 2001. *Постмодернната етика*. С., Издателство „ЛИК“.
- Бакштановски, Вл.** 1989. Хуманитарна експертиза и консултиране: звездният час на приложната етика. // *Съвременната етика – проблеми и позиции*. „Народна младеж“ София, 25 – 31.
- Драмалиева, В.** 2015. Как да се преподава бизнес етика? // *Етика и развитие: българският контекст*. В.Търново, „Фабер“, 449 – 457.
- Кънева, В.** (Съст.) 2011. *Автономия и биоетика*. Ч.1 и Ч.2, С., ИК КХ- Критика и хуманизъм.
- Маринова, Е.** 1998 *Жан Пиаже. Двама морала*. С., М&М.
- Маринова, Е.** 2003. *Поведение и морално развитие*. С., Ситроник.
- Маринова, Е.** 2014. Етическият практикум. Делови игри между колеги. // *Философски алтернативи*, бр. 4, с. 137 – 150.
- Маринова, Е.** (Съст.) 2015. *Етика и развитие: българският контекст*. Сборник студии. В.Търново, Издателство „Фабер“.
- Платон.** 1975. Държавата. // *Диалози*, т. 3, С., „Наука и изкуство“.
- Проданов, В.** 1986. *Етиката и ценността на човешкия живот*. С., Мавър.
- Сартр, Ж.-П.** 1994. *Екзистенциализмът е хуманизъм*. С.,Изд. „ЛИК“.
- Сотирова, Д.** 2002. *Бизнес етика*. С., Издателство: Виртуален център за музика, култура и научни изследвания, 35 – 37.
- Ставру, С.** 2015. Етиката в предверието на закона. // *Етика и развитие: българският контекст*. В.Търново, „Фабер“, 211 – 252.
- Христова, Ст.** 2009. *Етиката в света на биотехнологиите*. В.Търново, „Фабер“.
- Христова, Ст.** 2014. *Биоетичните решения*. С., „Авангард Прима“.

- Bedau, H. A.** 1992. Casuistry . // *Encyclopedia of Ethics*. L.Becker, Ch. Becker (Eds) Vol. 1, New York&London, 127 – 128.
- Barlrets, D.M., Christensen J.F., A.Gomila.** 2012. Moral dilemmas in cognitive neuroscience of moral decision-making: A principled review // *Neuroscience&biobehavioral reviews*. Vol 36, Issue 4, April, 1249 – 1264.
- Beauchamp, T. L., J. F. Childress.** *Principles of Biomedical Ethics*. New York Oxford University Press, 259 – 260.
- Blatt, M., Kohlberg, L.** 1975. The effects of classroom discussion upon children's level of moral judgement. // *Journal of Moral Education*. 4,129 – 161.
- Broudy, B. A.** 1986. Historical Introduction of Jewish Casuistry of Suicide and Euthanasia. // Broudy, B. A. (Ed.) *Suicide and Euthanasia. Historical and Contemporary Perspectives*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, The Netherlands, pp. 37 – 39.
- Colby, A., Kohlberg, L.** 1966.The Measurement of Moral Judgement. // *Democracy and education*. New York: MacMillan.
- Gasper, D.** 2006. Introduction: Working in Development Ethics – a Tribute to Denis Goulet. // *Ethics and Economics* 4 (2), 1 – 24.
- Goulet, D.** 1976. On the Ethics of Development Planning. // *Studies of Comparative International Development*. 11 (1), 25 – 43.
- Jonsen, A.R.** 1986. Casuistry. In: The Westminster Dictionary of Children Ethics. Childress, J.F. (Ed.), Jn. Macquarrie, Philadelphia, 78 – 80.
- Jonsen, A. R., St. Toulmin.** 1988. *The Abuse of Casuistry: A History of Moral Reasoning*. Berkeley and Los Angeles, University of California Press.
- Kohlberg, L.** Moral stages and moralization: The cognitive-developmental approach to socialization. In T. Lickona (Ed.), *Moral development and behavior: Theory, research, and social issues*. New York: Holt, Rinehart & Winston , 1976, 31 – 53.
- McConnell, T.** 2014. Moral Dilemmas. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, Edward N. Zalta (ed.), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/moral-dilemmas>.
- Michael J. Chandler, Stephen Greenspan and Carl Barenboim.** 1973. Judgments of Intentionality in Response to Videotaped and Verbally Presented Moral Dilemmas: The Medium Is the Message. *Child Development*. Vol. 44, No. 2 (Jun.), 315 – 320.
- Miller, R. B.** 1996. *Casuistry and Modern Ethics: A Poetics of Practical Reasoning*. The University of Chicago Press, Chicago.
- Piaget, J.** *The moral judgment of the child*. New York: Free Press , 1932.

Pizarro, D. 2011. The mismeasure of morals: Antisocial personality traits predict utilitarian responses to moral dilemmas. // *Cognition*. Vol 121, 1.Okt, 154 – 161.

Toulmin, St. 1982. How Medicine Saved the Life of Ethics. // *Contemporary Issues in Bioethics*. Third Edition. Beauchamp, T.L., LeRoy Walters (Eds.), Kennedy Institute of Ethics and Department of Philosophy, Georgetown University, Wadsworth Publishes Company, Belmont California.

Higgins, A., Power, Kl., Kohlberg, L. 1984. The Relationship of Moral Atmosphere to Judgements of Responsibility. // *Morality, Moral Behaviour, and Moral Development*. Kurting, W., Gewirtz, J. /Eds./, New York, Willey.

Greenspan, P. S. 1983. Moral Dilemmas and Guilt. *Philosophical Studies*, 43: 117–125.

Greenspan, P. S. 1995. *Practical Guilt: Moral Dilemmas, Emotions, and Social Norms*, New York: Oxford University Press.

Mill, J. S. 1979/1861, *Utilitarianism*, Indianapolis: Hackett Publishing.

Ross, W.D., 1930. *The Right and the Good*, Oxford: Oxford University Press.